

KAIP ANDREJUS SACHAROVAS TAPO DEMOKRATU

SANTRAUKA. Straipsnyje nagrinėjama Andrejaus Sacharovo intelektualinė ir politinė raida nuo sovietinės branduolinės fizikos mokslininko iki demokratijos rėmėjo. Atskleidžiama, kaip Sacharovas per savo gyvenimą priėmė ir vystė demokratijos idėją, ypač atsižvelgdamas į žmogaus teisių svarbą ir įstatymų viršenybę (angl. *rule of law*). Autorius pabrėžia Sacharovo požiūrį į laisvą informacijos sklaidą ir intelektinę konkurenciją kaip esmines demokratinės visuomenės vertybes. Sacharovas, stipriai paveiktas ginčų su Aleksandru Solženicynu, ilgainiui atsisakė savo pradinio skepticizmo demokratijos atžvilgiu ir tapo ištikimu daugiapartinės sistemos šalininku. Šioje kelionėje ypač svarbi buvo pastanga siekti, kad žmogaus teisės būtų integruotos į valdymą. Sacharovas tvirtai tikėjo, kad be šios integracijos neįmanoma užtikrinti veiksmingo ir humaniško valdymo. Taip pat straipsnyje aptariama Rusijos dabartinė politinė situacija, pabrėžiant Vladimiro Putino vadovavimo nebaudžiamumą ir jo „išsivadavimą“ iš politinės, institucinės bei įstatyminės priežiūros, kas kelia grėsmę demokratijos vystymuisi šalyje. Straipsnio autorius teigia, kad be vidinio demokratijos siekio Rusijos visuomenėje Vakarų pastangos nebus pakankamos, kad demokratija Rusijoje įsigalėtų.

RAKTAŽODŽIAI: Andrejus Sacharovas, demokratija, disidentinis judėjimas, žmogaus teisės, įstatymų viršenybė.

Šiandien¹ Andrejaus Sacharovo vardas yra visuotinai atpažįstamas ir itin reikšmingas. Jis laikomas ne tik demokratijos rėmėju, bet ir mąstytoju, kuris tikėjo ir bandė įtikinti kitus, kad būtent demokratija suteikia intelektinę konkurenciją visuomenėje ir prisideda prie jos vystymosi.

Šiandieninėje Rusijoje demokratija negali įsigalėti vien dėl to, kad šalyje yra per mažai demokratų – žmonių, kurie iš tikrųjų nori demokratinės sistemos. Deja, jokia

¹ Straipsnis pirmą kartą skelbtas leidinyje „The Moscow Times“ (2024 05 21) minint Andrejaus Sacharovo gimtadienį. Čia skelbiama pakoreguota ir specialiai „Darbų ir dienų“ numeriui autoriaus papildyta straipsnio versija. Iš rusų kalbos vertė Dainius Genys.

demokratija negali ilgai išlikti be plačių gyventojų sluoksnių paramos. Sovietmečiu Sacharovas kartu su kitais disidentais užėmė labai tvirtą poziciją įstatymų viršenybės (angl. *rule of law*) atžvilgiu ir sistemingai siekė, kad galiojantys įstatymai būtų privalomi ir valdžiai. Šia prasme anuometinius disidentus reikėtų laikyti konstitucionalistais. Tuo tarpu viena iš esminių nūdienos demokratijos Rusijoje problemų yra jos vadovybės nebaudžiamumo jausmas. Šiandien Vladimiro Putino veiksmų nevaržo nei institucijos, nei įstatymai, nei politinės partijos.

ŽMONĖS MUS PALAIKYS

Rengdamas savo naujausią knygą² apie sovietinio disidentinio judėjimo istoriją, studijavau SSKP Centrinio komiteto politinio biuro nuorašus. Juose buvo svarstoma, ką daryti su disidentais Andrejumi Sacharovu ir kitais. Vienoje iš tokių diskusijų, vykusių aštuntojo dešimtmečio pabaigoje, sovietų lyderiai diskutavo, ką daryti su Sacharovu po to, kai jis buvo įkalintas. Ar jis turėtų būti išsiųstas? Tačiau jie negalėjo jo išsiųsti į užsienį: Sacharovas per daug žinojo apie sovietinę branduolinę programą. Žinomas Politbiuro narys Nikolajus Podgornas (Nikolai Podgorny) savo bendražygiams, įskaitant Leonidą Brežnevą, anuomet drąsiai pareiškė: nesvarbu, ką mes darome, žmonės mus palaikys. Ir niekas su juo nesiginčijo.

Štai čia ir glūdi problema. Šalies vadovybė yra įsitikinusi, kad ji gali elgtis taip, kaip nori, ir gyventojai jos nenubaus.

Andrejus Sacharovas daug rašė apie demokratiją, žmogaus teises ir tarptautinius santykius. Originaliausias ir dažnai nepastebimas yra jo požiūris į žmogaus teises. Sacharovas ankstyvoje karjeros stadijoje jokių būdu nebuvo demokratas. Pavyzdžiui, dar septintąjį dešimtmetį jis nebuvo įsipareigojęs daugiapartinei demokratijai kaip idealiai sistemai politiniams sprendimams dėl bendrojo gėrio priimti. Tačiau laikui bėgant jis tapo demokratu. Tai geras pavyzdys, kaip žmonės šiandienos pasaulyje gali įsipareigoti demokratinei valdymo formai.

Sacharovo žmogaus teisių idėja, suformuluota knygoje „Apmąstymai apie pažangą, taiką ir intelektualinę laisvę“ (1968), atrodo stulbinamai originali. Daugelis mano, kad žmogaus teisės yra valstybių galios ribojimo metodas, kaip būdas apriboti valstybės veiksmus savo žmonių ir žmonių už šalies ribų atžvilgiu. Juk žmogaus teisės yra universalios ir nepriklauso nuo pilietybės. Sacharovas pritarė šiai idėjai, tačiau nuėjo daug toliau. Jis sutelkė dėmesį į teisę laisvai keistis informacija ir teisę ją be baimės aptarti, o tai šiandien labai aktualu.

² Nathans, Benjamin. *To the Success of Our Hopeless Cause: The Many Lives of the Soviet Dissident Movement*. Princeton university press, 2024.

ŽMOGAUS TEISĖS YRA RADIKALI IDĖJA

Tai nėra tik apribojimas to, ką valstybė gali ir ko negali daryti. Tai taip pat yra svarbi valdymo ir vadovavimo sistemos dalis. Be laisvo keitimosi informacija labai sunku priimti protingus sprendimus. Norėdami pasirinkti konkrečią politiką, turite išanalizuoti faktus, pasverti privalumus ir trūkumus. Nesuteikdamos žmonėms teisės laisvai keistis informacija ir diskutuoti tiek valstybė, tiek institucijos mažiau linkusios elgtis efektyviai ir racionaliai. Taigi žmogaus teisės yra ne tik apribojimai, kurių valstybė neturėtų peržengti, bet ir sprendimų priėmimo logikos elementas valstybės viduje. Tai radikali idėja, kuri nesulaukė pelnyto dėmesio.

Tame pačiame rašinyje Sacharovas suformulavo demokratinę ir technokratinę pozicijas. Tai suvienijo jį su disidentiniu judėjimu. Kaip ir daugelis SSRS viduje ir už jos ribų, jis baiminosi, kad iššūkiai, su kuriais susiduria šiuolaikinės visuomenės ir valstybės, yra pernelyg sudėtingi ir subtilūs, kad juos būtų galima patikėti masėms. Todėl Sacharovas pasisakė už inteligentijos atstovų įtraukimą į valstybės valdymą kaip konsultantų, kurie išspręstų sudėtingas – plačios visuomenės nariams neįveikiamas – problemas. Ir kad šie konsultantai galvotų apie problemas, kurioms reikia pasaulinių, o ne nacionalinių sprendimų.

KAIP SOLŽENICYNAS PAVEIKĖ SACHAROVĄ

1968 metais vyko diskusija, ką daryti su branduoliniais ginklais ir branduoline energija, su pasaulinėmis taršos ir radiacijos problemomis, su maisto problema ir gyventojų skaičiaus augimu. Daugelis šių problemų tebeaktualios ir šiandien, kitų aktualumas sumenko, tačiau argumentas tebėra aktualus: tai problemos, kurias galima išspręsti tik pasauliniu, o ne nacionaliniu lygmeniu. Tada Sacharovas buvo įsitikinęs, kad tik ekspertai gali patarti vyriausybėms, kaip veiksmingai išspręsti šias problemas.

Sacharovas tuo metu dar nebuvo daugiapartinės demokratijos gerbėjas. Kaip ir daugelis sovietinių intelektualų, jis žvelgdamas į realius demokratijos pavyzdžius matė didelį chaosą, nesugebėjimą pasiekti efektyvių svarbiausių problemų sprendimų, ypač tų, kurių negalima atidėti. Kita vertus, politinių sprendimų priėmimas Vakarų demokratijose taip pat nebuvo įkvepiantis pavyzdys. Vakarų demokratijos ir šiandien neatrodo geresnės nei 1968 metais, o kai kuriais atvejais, pavyzdžiui, JAV, joms sekasi ir blogiau. Visuomenė ir valdžia neveikia kartu ir nelabai geba išspręsti neatidėliotinas problemas, su kuriomis susiduria.

Kas privertė Sacharovą atsisakyti savo skeptiško požiūrio į demokratiją ir pavertė jį tvirtu daugiapartinių sistemų rėmėju, nepaisant tokių sprendimų priėmimo

sudėtingumo ir sunkumo? Jay'us Bergmanas, parašęs puikią intelektualinę Sacharovo biografiją, parodė, kad Sacharovo virsmą demokratu itin paveikė jo ginčas su Aleksandru Solženicynu. Kuo daugiau Sacharovas sužinojo apie Solženicyno autoritarinį, net archajišką požiūrį į pasaulines problemas, apie jo norą išlaikyti galios koncentraciją vadovybės rankose, tuo mažiau jam patiko šis modelis. Ir dar rimčiau jis galvojo apie garantijas, kurias galėtų suteikti tikra intelektualinė konkurencija daugiapartinės sistemos pavidalu.

Šis pavyzdys rodo, kad žmogus, kuris labai giliai mąsto apie pasaulines problemas, tampa demokratijos rėmėju. Šiandien mums reikia daugiau demokratijos rėmėjų Rusijoje. Juk Vakarų šalys gali daryti, ką nori: taikyti sankcijas, padėti Ukrainai, remti Rusijos pilietinės visuomenės organizacijas tremtyje. Rusija gali net pralaimėti karą prieš Ukrainą. Tačiau nė vienas iš šių dalykų neužtikrins demokratijos ateities Rusijoje, nebent Rusijos žmonės užsinorės demokratijos ir ims siekti, kad jų lyderiai būtų atskaitingi.

Nuo 2022 metų vasario mėnesio iš šalies išvyko daugiau nei 900 000 Rusijos Federacijos piliečių. Kai kurie jaunuoliai pabėgo, kad nebūtų pašaukti į kariuomenę. Daugelis emigrantų paliko Rusiją, nes priešinasi karui prieš Ukrainą ir su tuo karu susijusiam pilietinių laisvių slopinimui. Jų pasitraukimas sumažino Rusijos pasiūlą ne tik jaunų talentų tokiose srityse kaip informacinės technologijos ir menai, bet, galima manyti, demokratiškai nusiteikusių piliečių, būtent tokių, kurie palaiko atviros politinės konkurencijos sistemą. Kitados Andrejus Sacharovas – atkaklus, skirtingai nei Solženicynas, teisės išvykti iš šalies ir teisės sugrįžti rėmėjas – privačiai apgailestavo, kad išvyko tiek daug žydų inteligentijos atstovų, žmonių, kuriuos pažinojo kaip rėmėjus ar potencialius judėjimo už pilietines ir žmogaus teises SSRS šalininkus.

PAVOJINGA VIENATVĖ

Vladimiras Putinas dabar turi mažiau suvaržymų nei bet kuris XX amžiaus Rusijos valdovas. Jo neriboja įstatymai ar institucijos. Šalies teisinė sistema virto farsu. Rusijoje neliko nei nepriklausomų teismų, nei nepriklausomos spaudos. Nėra konkuruojančių politinių partijų sistemos. Rusijos parlamentas turi mažai įtakos tam, ką Kremlius gali ir ko negali daryti. Nėra net Politbiuro, kuris aštuntąjį dešimtmetį ir devintojo pradžioje buvo paremtas kolektyviniu, o ne vieno žmogaus vadovavimu.

Netgi simboliniu lygmeniu Putinas neturi ribų. Jis nėra įrėmintas net elementariausios žmonių bendruomenės – šeimos. Putinas iš tiesų yra vienišius, nevaržomas nei simboliškai, nei narystės bendruomenėje, nei instituciškai. Tai labai pavojinga.

Karas prieš Ukrainą vargu ar būtų įvykęs, jei ne šis vienišo lyderio vaidmuo, kurį Putinas sugebėjo sukurti sau.

Tam tikru momentu rusai supranta, kad jie turėjo ir turės sumokėti didžiulę kainą už tai, kad neturėjo jokių apribojimų šiam vienišam veikėjui. Ir tada vėl iškils Sacharovo idėjos, kad žmogaus teisės turėtų būti integruotos į viešojo administravimo praktiką ir kad konkurencija daugiapartinėje demokratijoje yra būtina priimant valstybės sprendimus.

Benjamin Nathans
University of Pennsylvania, USA

HOW ANDREI SAKHAROV BECAME A DEMOCRAT

SUMMARY. The article examines the intellectual and political development of Andrei Sakharov from trusted Soviet nuclear physicist to dissident supporter of democracy. It is revealed how Sakharov came to accept and support the idea of democracy, especially taking into account the importance of human rights and the rule of law. The author emphasizes Sakharov's approach to the free dissemination of information and intellectual competition as essential values of a democratic society. Strongly influenced by his disputes with Alexander Solzhenitsyn, Sakharov eventually abandoned his initial skepticism towards democracy and became a staunch supporter of the multiparty system. Particularly important in this journey was the effort to integrate human rights into the process of political decision-making. Sakharov strongly believed that effective and humane governance was impossible without this integration. The article also discusses the current political situation in Russia, emphasizing the impunity of Vladimir Putin's activity and the absence of political, institutional and legal constraints, which threatens the development of democracy in the country. The author of the article claims that without a substantial internal desire for democratic political competition within Russian society, Western efforts will not be sufficient for democracy to take hold in Russia.

KEYWORDS: Andrei Sakharov, democracy, dissident movement, human rights, rule of law.